

⁸ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Понингуля. — К., 1977, с. 14—18.

⁹ Макаренко М. Мариупольський могильник. — К., 1933, с. 17.

Л. Ф. КОНСТАНТИНЕСКУ

Раннеямные погребения северо-восточного Подонья

Резюме

Публикация освещает новые материалы по вопросу о ямной культурно-исторической общности.

Из раскопанных Донецкой экспедицией ИА АН УССР в 1977 г. курганов два (№ 6 у с. Кременевка и № 1 у г. Жданова Донецкой обл.) представляли собой раннеямные групповые могильники. В каждом под первой насыпью совершены одновременно по четыре захоронения. В кургане № 1 (г. Жданов) два погребения из основных были окружены индивидуальными кромлехами и перекрыты известняковыми плитами. Основная масса детских погребений сопровождается сосудами, близкими по форме и орнаменту керамике среднего слоя Михайловки и репинского типа.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Ливарні форми з Ольвії

Ливарні форми належать до тієї категорії археологічного матеріалу, яка в розкопках Ольвії, і зокрема Центрального кварталу, трапляються відносно рідко. Незважаючи на їх малочисельність, значення цих предметів не можна применшувати, оскільки вони є яскравими пам'ятками ремісничої діяльності ольвіполітів.

За роки робіт на Центральному кварталі трапилось близько 40 форм, з них 10 виявлено в останні роки¹ в елліністичних шарах: п'ять на території будинку Є-7, решта — на площі будинків Є-12 та Є-20. Необхідно зауважити, що інших свідчень бронзолivarного ремесла тут не виявлено.

Звичайно матеріалом для ольвійських форм елліністичного часу були фрагменти кераміки — амфор і черепиць. Для виготовлення шести форм використали розпиляні ручки родоських амфор, одні зробили з стінки такої ж амфори, дві — з фрагментів сінопських керамід. Такий матеріал форм дає можливість датувати їх не раніше III — початком II ст. до н. е.

Опубліковані форми призначались для відливання серег, браслетів та інших прикрас. При цьому в ряді випадків в одній формі з обох її сторін виготовляли різні вироби. Всі форми були двостулчасті — на них збереглися отвори для штифтів, звичайно свинцевих, які скріпляли дві половини*. Для виготовлення форм кераміку спеціально підготували. Відповідному щодо розмірів і форми фрагментові посудини надавали прямокутної або округлої (для браслетів) форми. Поверхню і краї старанно обточували і загладжували. Особливо уважно оброблялася та площа, на якій потім вирізувалося зображення. Рисунок спочатку помічали крапками і тонкими лініями, а потім уже вирізували «начисто». Отвори для штифтів висвердлювали і пропилювали ливники, які розширювалися до зовнішнього кінця.

Для виготовлення виробів у формах застосовувались найчастіше недорогі метали — олов'яністі бронзи, свинець, олово, низькопробне срібло. Сировина була привізена, швидше за все з районів Кривого Рога та балки Велика Дубівка².

Форми для серег та підвісок. У цій групі виробів переважають ливарні форми для відливки серег із звириними голівками, дуже поширені в усьому античному світі, і зокрема в Північному Причор-

* Питання технології ливарного виробництва в завдання роботи не входили.

номері³. Прикраса складається з стрижня і потовщеної частини, що являє собою голову тварини з виділеним оком (лева, рисі, грифона, дельфіна, птаха, змії). Зрідка трапляються зображення голівки людини⁴. Зразу ж після відливки стрижень вигинали.

Бронзові серги із звіриними голівками елліністичного часу походять від золотих та електричних виробів із зображенням левових голів на кінцях. У ранній час стрижень сережки робили з крученого дроту, голівка лева була дуже старанно виконана, з тонкою проробкою деталей, застосуванням зерні. Вже в IV ст. до н. е. виразно видно певну схематизацію зображення⁵, яка згодом ще більше посилюється. При масовому виробництві серег переважає використання бронзової або іншої (дешевшої) сировини⁶, спрощується виконання деталей. Кручений стрижень замінюється суцільним (з насічками на гладкому дроті), зернь — псевдофілігранню⁷. Розширюється тематика зображень — з'являються голівки грифона, рисі, дельфіна, птахів, морських тварин, рослин*.

Деякі дослідники надавали сережкам із звіриними голівками апотропеїчного значення, а знаходження їх у могилах некрополя вважали приношенням мертвим⁸.

Усі форми серег із звіриними голівками з розкопок Центрального кварталу трапились при розкопках елліністичних житлових будинків, де інші матеріали не датуються часом пізніше II ст. до н. е.

1. ЮЗА 073-126 — ливарна форма з ручки родоської амфори з зображенням з обох боків. Обидві поверхні старанно заглажені, оброблені бічні грані форми. Розмір 73×31×9 мм. Виявлена у заповненні підвалу № 25 будинку Є-20 (рис. 1,1).

На одному боці форми відливалася серга із звіриною голівкою, яка зображена схематично, у вигляді овала із загостреним кінцем і випуклим оком. Породу тварини встановити важко, можливо, це змія. Стрижень досить тонкий, на потовщеній частині (біля голівки) — рідкі недбалі навкісні «насічки», імітація крученого дроту. На довгому боці форми, в її кутах — два отвори для скріплюючих штифтів; біля загостреного кінця голівки, можливо, і біля верхнього кінця стрижня — ливники.

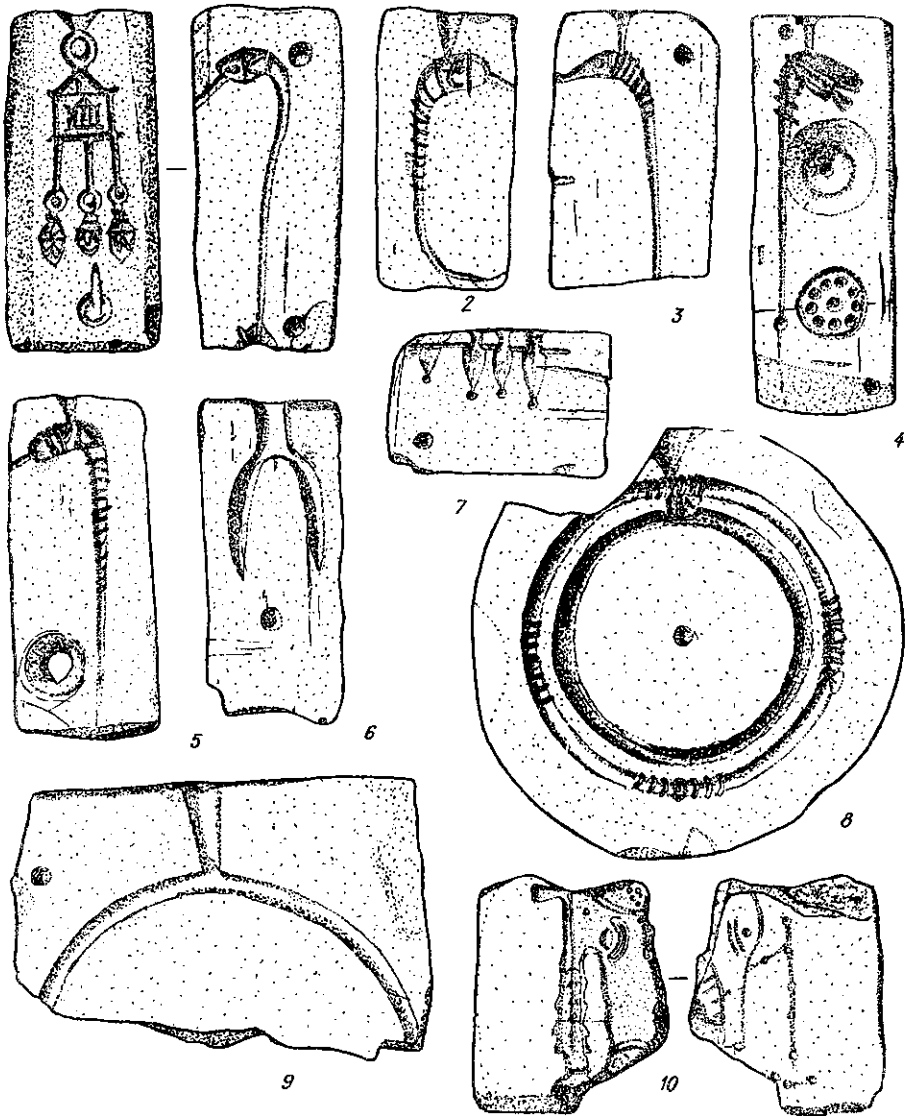
На другому боці вирізаний негатив складної підвіски. Нижче кільця для підвішування зображено фасад будинку, в який вписано ще один фасад — п'ятиколонного храму. Ще нижче — три підвішених на стрижнях і кільцях (скріплених жорстко) зображення шишок пінії, до середньої з них прикріплено ще одне кільце (можливо, воно не відливалось, тому що канал, який веде від кільця до підвісок, не завершений). Зображення зроблене не дуже старанно, та все ж досить виразно. Очевидно, сюжет є наслідуванням більш тонкого ювелірного виробу, де підвісні частини були закріплені рухомо і виконувались не литтям, а за допомогою іншої техніки. Отворів для штифтів на цьому боці немає, є тільки ливник у верхній частині форми.

Фрагмент аналогічної форми трапився в Ольвії при розкопках Б. В. Фармаковського⁹. Серед опублікованих матеріалів з інших центрів Північного Причорномор'я аналогічні вироби не згадуються.

2. ЮЗА 076-873 — ливарна форма серги із звіриною голівкою, виготовлена з ручки родоської амфори. Розмір 60×23×15 мм. Виявлено на території будинку Є-7, на північ від підвалу № 209. Отвори для штифтів відсутні. Є два (?) ливники. Один з них, який розширюється до виходу, підходить до центра вигнутої частини, другий — у вигляді невеликого каналчика. Можливо, цей другий являє собою не ливник, а отвір для виходу повітря або зіпсований канал (рис. 1, 2).

Зображення складається з стрижня і голівки. Стрижень дуже звужується і дещо загинається в кінці, розширюється і плавно пере-

* Зображення здебільшого настільки схематизовані, що їх визначення становить значні труднощі.

Ливарні форми із Ольвії:

1 — ливарна форма з зображенням серги з звіриною голівкою та складні підвіски; 2 — ливарна форма із звіриною голівкою; 3 — ливарна форма із звіриною голівкою; 4 — ливарна форма з трьома зображеннями; 5 — ливарна форма з зображенням звіриної голівки; 6 — ливарна форма для відливання двозубого предмета; 7 — ливарна форма для відливання амфоровидних підвісок; 8 — ливарна форма для браслету; 9 — ливарна форма для відливання браслетів; 10 — ливарна форма для відливання браслетів.

ходить в дуже схематично передану голівку. Дві третини стрижня вкриті тонкими рельєфними навкісними смужками (імітація крученого дроту). Голівка різко відділяється від стрижня валиком, який повторює відділення морди лева та його гриви на золотих сергах.* Закінчення серги виконано просто у вигляді гладкої півкулі, без жодного моделювання деталей. Зображення було однобічним (відсутність штафтів). Схематичність виробу свідчить про просте наслідування майстра відомому взірцю, деталі якого вже не мали значення.

3. ЮЗА 076-573 — ливарна форма для відливки серги із звіриною голівкою з ручки родоської амфори. Форма обламана. В кутку, який зберігся, є отвір для штафта. До центра вигнутої серги підходить лив-

* Можливо, маленька рельєфна цятка передає око тварини, але воно розміщене, в такому разі, на її гриві.

ник, який розширюється до входу. Розмір форми $55 \times 34 \times 12$ мм. Знайдена на площі будинку Є-7, на південь від підвалу № 209 (рис. 1, 3).

Серга складається з стрижня, що загинається до розширеного кінця, частина якого вкрита навкісними насічками, і загостреної вигнутої голівки тварини (дельфін? птах?). Око у вигляді крапки.

4. ЮЗА 076-424 — ливарна форма з ручки родоської амфори, на який вирізано три зображення. Одне з них — серга, аналогічна вищеописаним. У діагонально розміщених кутках форми — два отвори для штифтів. Ливник зроблений біля центра загнутої частини серги, як і в інших формах. Можливо, намічалось вирізати ще один ливник біля зображення бляшки, але його не виконали до кінця. Один з коротких кінців форми був похило підтесаний, очевидно, для зручності її розкривання. Розмір форми $87 \times 32 \times 17$ мм. Трапилась на площі будинку Є-7, на південь від підвалу № 209 (рис. 1, 4).

Серга складається з стрижня і загнутої частини. В нижній частині стрижня — три великі навкісні насічки. Частина закінчення серги вкрита поздовжніми рельєфними смужками. Зображення нагадує рослинні мотиви, однак воно настільки схематичне, що дуже важко піддається трактуванню, а точної аналогії таким сергам поки що не виявлено.

5. ЮЗА 078—1072 — ливарна форма на ручці родоської амфори. Розмір $72 \times 30 \times 12$ мм. Використовувалась для відливання серги із звіриною голівкою. Все зображення, за винятком останньої третини стрижня, що звужується до кінця, вкрите навкісними насічками. Око не виділене, місце його відмічене тільки похилим розміщенням насічок. У верхній частині форми — ливник, який розширюється, ще один канал (завширшки 1 мм) підходить до кінця голівки. Отвір для штифта великий, конусоподібний (діаметр його 11 мм, звичайно отвір не перевищує в діаметрі 5 мм). Можливо, цей отвір мав інше призначення (рис. 1, 5).

Виявлено при дослідженні підвалу № 1 західного торгового ряду (будинок Є-17), у змішаному елліністичному шарі.

6. ЮЗА 076-263 — ливарна форма з ручки родоської амфори. В одному з кутів — отвір для штифта. Ливника немає. Розмір форми $47 \times 30 \times 9$ мм. Знайдена в гумусі на площі будинку Е-7. Служила для відливання чотирьох так званих амфороподібних підвісок різних розмірів. У верхній частині їх зроблено жолобок, куди вміщували стрижень, який виймали після відливання. У такий спосіб робили отвори для налізування підвісок у намисто (рис. 1, 7).

Форми для браслетів. Враслети, які відливали в ливарних формах, були найпростішими — це круглий у перерізі стрижень товщиною 4—5 мм. Діаметри їх коливалися від 4,5 до 9 см. Судячи з розмірів, браслети вживали не лише як жіночі й дитячі прикраси, а й могли використовувати для кінської узди та інших цілей. Вироби відливалися в формі кільця, гладкого або орнаментованого рельєфними смужками, розміщеними групами або по всій довжині стрижня і намистинами кульками. А. І. Фурманська розрізняє серед бронзових литих браслетів два типи¹⁰, з яких у нашій колекції є зразки тільки першого.

1. ЮЗА 072-47 — форма для браслета, зроблена на плоскому прямокутному, добре заглаженому фрагменті сінопської черепиці. Є великий ливник, який розширюється до входу (2 см), і отвір для штифта. Збереглася половина форми розміром $87 \times 57 \times 19$ мм. Знайдена на території будинку Е-12. У формі відливався великий гладкий браслет діаметром близько 8,5 см (рис. 1, 9).

2. ЮЗА 074-152 — форма із стінки родоської амфори в місці прикріплення ручок. Отвір для штифта вміщений у центрі форми, ливник, можливо, був у відбитій частині. Кругла в плані, діаметр 9 см. Знайдена в завалі каменів на території будинку Е-20 (рис. 1, 8).

Форма призначалася для відливання двох браслетів одночасно, негативно яких розміщувались концентрично. Браслет меншого діаметра

(4,5 см) являє собою гладкий замкнутий стрижень. Великий браслет (6 см), орнаментований чотирма подвійними групами рельєфних поперечних рубчиків, у кожній групі по шість таких рубчиків, розділених по три невеликим проміжком.

Форми для інших виробів. При розкопках Центрального кварталу трапились форми, в яких відливались і інші металеві вироби.

1. ЮЗА 076-424 — форма з ручки родоської амфори, в якій відливалася серга із звіриною голівкою, описана вище. В цій же формі виготовлялися невеликі бляшки, орнаментовані крапками по окружності і однією крапкою в центрі. Діаметр бляшки 15 мм (рис. 1, 4).

2. ЮЗА 076-424 — в цій же формі відливався масивний конусоподібний предмет неясного призначення. Діаметр виробу 21 мм, висота 13 мм (рис. 1, 4). Коли б предмет був пустотілим, можна було б припустити, що він являє собою дзвоник або ворварку. Невеликий рельєфний виступ у центрі вершини виробу свідчить на користь такого його трактування — після відливки він міг використовуватись для затягування язичка або ремня (у наперед зроблений отвір). Важко собі уявити, що маса металу в центрі предмета вирізувалася після відливання. Можливо, в середину вставлявся ще один суцільний конус — сердечник, який закріплювався в отворі, на вершині, і, таким чином, виходив досить тонкостінний виріб.

3. ЮЗА 076—423 — ливарна форма з ручки родоської амфори. Один кінець відбитий. Є один отвір для штифта, розташований по продольній осевій лінії форми, у вільній від зображення частині. Ливник напівциліндричний, можливо, одночасно служив і для відливання стрижня виробу. Розмір форми 66×29×17 мм (рис. 1, 6). Знайдена на території будинку Е-7, на південь від підвалу № 209. Предмет, який відливається у формі, являє собою двозубець із загостреними кінцями і стрижнем в основі дуги. Можливо, стилізоване зображення голови рогатої тварини або якийсь предмет суґубо утилітарного призначення (інструмент?). Можливе ще одне трактування цього виробу. В Ольвії відоме виготовлення спеціальних петель — півобхватів, у яких кріпилися масивні бляшки — підвіски кінської вузди¹¹. Це були півкола, кінці яких потім загиналися. Однак предмет, який відливався у згаданій формі, має дещо інші пропорції — у плані це не коло, а витягнутий еліпс, що не дає можливості впевнено говорити про таке його призначення.

4. ЮЗА 072-259 — фрагмент ливарної форми з сінопської кераміди. Розмір 50×40×11 мм. Знайдена на території будинку Е-12. Призначалася для відливання букраніїв¹² (рис. 1, 10). Спочатку для форми призначалася інша сторінка кераміди — тут почали наносити зображення, від чого збереглися крапки й дрібні лінії, відповідно обрисам букранія. Очевидно, крапками спочатку наносились основні характерні контури зображення, а потім воно оформлювалось лініями. Черепиця, яку використав різьбяр, була наперед оброблена — дещо потоншена і дуже старанно загладжена по поверхні. В формі відливались букранії першого типу, виробництво яких відноситься до часу від середини або другої половини IV ст. до н. е. до першої чверті — середини III ст. до н. е. Є думка, що такі вироби пов'язані з культом Діоніса і є специфікою ольвійського ремесла¹³.

5. ЮЗА 077-12 — цікавою знахідкою є фрагмент ливарної форми, що являє собою другу її половину або заготовку для вирізування зображення. Це старанно заглажена по двох поздовжніх поверхнях спеціально оброблена частина ручки родоської амфори. По поздовжній осі розміщено два наскрізних отвори для штифтів, через які верхня половина форми скріплювалася з нижньою. Розмір 6×3,2×1,6 мм. Знайдена на території будинку Е-12.

Всі ливарні форми з розкопок Центрального кварталу відносяться до елліністичного часу — їх зробили не раніше II ст. до н. е. Як уже відзначалось, інших слідів бронзолivarного виробництва тут не вияв-

лено¹⁴, як і готових виробів. Проте слід зауважити, що виразних залишків металообробного виробництва елліністичного часу в Ольвії поки що не виявлено. Висунуте припущення про існування майстерні в Північному будинку на ділянці Й (Й—1, 2, 3) на підставі виявлених тут кількох ливарних форм для відливання прикрас¹⁵. Ще одна майстерня, як припускається, була на ділянці Е-2, де в підвалі одного з елліністичних будинків виявлено скупчення виробів із бронзи та заліза¹⁶. Проте жодний з цих випадків не дає можливості точно інтерпретувати відкриті залишки як металургійні майстерні.

Деякі дослідники бронзолivarного ремесла в Ольвії вважали, що в елліністичний час воно не досягло такого розвитку, як у ранній період¹⁷. Проте таке твердження нині звучить не зовсім переконливо. Швидше, навпаки. Навіть за станом на 1956 р. з числа близько 80 ливарних форм до елліністичного часу належить 70¹⁸. Звичайно, таке співвідношення може розглядатись і як випадкове. Однак той факт, що в наступні роки розкопок зростав лише елліністичний матеріал, незважаючи на значне розкриття більш ранніх шарів, свідчить про досить великі масштаби ольвійського ремесла. Необхідно зауважити, що і цього роду виробничої діяльності ольвіополітів торкнулося те розширення її економіки, збільшення обсягу продукції, яке відоме ще в III ст. до н. е. і для інших видів ремесел, торгівлі і будівництва (занепад досить чітко простежується з II ст. до н. е.). Це позначилося і в певному зовнішньому спрощенні виробів, безпосередньо зв'язаному з його масовістю — поява псевдофіліграні, заміна витих виробів литвом у формах, масове виконання односторонніх предметів. Водночас проводилось відливання кількох виробів в одній формі, широко застосовувались двостульчасті форми тощо. Ці зміни відігравали істотну роль у підвищенні продуктивності праці в такому складному ремеслі, яким була металургія. Очевидно, певну роль відігравав і поділ праці¹⁹.

В елліністичний період різко змінюється весь асортимент ольвійських бронзових виробів порівняно з більш раннім часом. Проте ця зміна не означає скорочення виробництва. Зникають дзеркала, фігурні бляхи, великі предмети. Тепер у формах відливаються дрібні стандартні прикраси, розраховані на широкого масового споживача: наконечники стріл, предмети кінської вузди, прикраси тощо.

Одним із доказів відносного занепаду бронзолivarного ремесла в Ольвії елліністичного часу вважається відносно мала кількість литих виробів за межами Ольвії, в районах Скіфії²⁰. Але цей факт може бути пояснений і з інших позицій. Найявність власного виробництва прикрас масового споживання не потребувала широкого ввезення подібних ольвійських виробів.

Як показали дослідники торговельних відносин античних міст Північного Причорномор'я, відзначена вище зміна асортименту виробів не супроводжується загальним скороченням торгівлі із Скіфією²¹. Металеві вироби не лише з Ольвії, а й інших центрів, ввозилися лише до кінця IV — не пізніше початку III ст. до н. е.²² З III ст. до н. е. скорочується загальний обсяг ввезення античних виробів на північ, а метал не вивозиться практично зовсім. Однак цей факт не означає припинення його виробництва в античних містах, яке, безперечно, тривало. Досить добре відомий і факт великого поширення імпорту різноманітної кераміки в III—II ст. до н. е. з різних грецьких центрів у міста Північного Причорномор'я.

Отже, причини скорочення експорту античних товарів на північ слід шукати не стільки в економіці цих міст (хоч і це не варто зовсім скидати з рахунку), а в історичних особливостях розвитку суспільства споживачів цих товарів, які в II ст. до н. е. переживають значні потрясіння, зв'язані, зокрема, з масовим просуванням сарматських племен на захід.

Однією з причин скорочення античного імпорту в північні області могли бути і зміна зовнішнього вигляду матеріальної культури пізньоскіфсь-

ких племен, на які значний вплив справляють сарматські елементи. А ви-
роби античних центрів частково ще зберігають колишній стиль, хоча
теж уже значно змінений.

Таким чином, ливарні форми з розкопок Центрального кварталу
розширюють наші уявлення про бронзолivarне ремесло Ольвії елліні-
стичного часу.

¹ Ливарні форми з Ольвії, знайдені до 1956 р., досліджені А. І. Фурманською в
її дисертації і опубліковані. — *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Оль-
вії. — АП, 1958, вип. 7, с. 60—75. Форми Центрального кварталу не публікувалися.

² *Фурманская А. И.* К вопросу о литейном ремесле Ольвии. — КСИА АН УССР,
1953, № 2, с. 52—53; *Фурманська А. І.* Бронзолivarне ремесло в Ольвії. — Археоло-
гія, 1963, вип. 15, с. 68; *Татаринов С. И.* К вопросу о существовании в Северном При-
черноморье горно-металлургического центра во II—I тыс. до н. э. — В кн.: 150 лет
ОГАМ. Одесса, 1975, с. 64; *Драко О. Ф.* К вопросу о химико-технологическом ис-
следовании бронзовых и медных находок Ольвии на материалах экспедиции 1936—
1940 гг. — НА ИА АН УССР, Авт. рукопис, ф. 12, № 34—28 с. Проте це питання
ще недостатньо досліджене.

³ *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії, с. 50, табл. V, рис. 3—
5; *Пятышева Н. В.* Ювелирные изделия Херсонеса... М. 1956, с. 19; *Marshall F.* Ca-
talogue of the Jewellery greek, Etruscan, Roman. — London, 1918, tab. XXXI, XLI,
р. 184, 225.

⁴ Аполлонія. Софія, 1963, с. 296, рис. 104. Золоті серги з поховань III — початку
II ст. до н. е. Використано карбування і філігрань. Цікава знахідка скляної сереж-
ки з лівовою голівкою в похованні початку III ст. до н. е. в Ольвії; *Парович-Пеши-
кан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974, с. 167.

⁵ *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії, с. 50.

⁶ За аналізами, проведеними в 50-х роках, у складі металу, залишки якого ви-
явлено у формах, значний відсоток становили олово і свинець (*Фурманська А. І.*
Бронзолivarне ремесло в Ольвії, с. 69).

⁷ *Пятышева Н. В.* Ювелирные изделия Херсонеса, с. 19.

⁸ *Фармаковский В. В.* Архаический период в России. — МАР, 1914, № 34, с. 25,
26; *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії, с. 51.

⁹ *Фармаковский В. В.* Розкопування Ольвії 1926 р.: Звіт. — Одеса, 1929, с. 51,
рис. 39; *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії, с. 47, табл. III, рис. 4.

¹⁰ *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії, с. 48. I тип — у вигляді
замкнутого кільця, гладкого або орнаментованого рубчиками; II тип — у вигляді
кільця, орнаментованого шпичками, розмішеними симетрично, групами.

¹¹ *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії, с. 44, табл. II, 6.

¹² В будинку Е-9 (на схід від Центрального кварталу) виявлено свинцевий
лабрис і форму для відливання лабрисів — тематично зв'язаного з букраніями ви-
робу. *Славин Л. М.* Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) —
В кн.: Ольвия. Киев, 1975, с. 50.

¹³ *Зайцева К. И.* Ольвийские культовые свинцовые изделия. — ТГЭ, Культура и
искусство античного мира. Л., 1971, с. 84—106.

¹⁴ На території Центрального кварталу виявлено шар VI—V ст. до н. е., який
Л. М. Славин вважав зв'язаним з металургійним процесом. *Славин Л. М.* Кварталы
в районе ольвийской агоры..., с. 27. Пізніших аналогічних залишків тут не виявлено.

¹⁵ *Славин Л. М.* Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. — В кн.: Ольвия,
Киев, 1940, т. 1, с. 29—30; *Фурманська А. І.* Бронзолivarне ремесло..., с. 62.

¹⁶ *Леви Е. И.* Итоги Ольвийской экспедиции. — КСИИМК, 1951, вып. 37, с. 177;
Фурманська А. І. Бронзолivarне ремесло в Ольвії, с. 60.

¹⁷ *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії, с. 60; Л. М. Славин
вважав, що розвиток ольвійського ремесла в елліністичний час залишається на по-
передньому рівні. *Славин Л. М.* Периодизация исторического развития Ольвии. —
В кн.: ПИСПАЭ. М., 1959, с. 98.

¹⁸ *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії, с. 40. Скорочення обсягу
і значення ливарного ремесла А. І. Фурманська (*Фурманська А. І.* Бронзолivarне
ремесло в Ольвії, с. 66) вважає зв'язаним із зменшенням ролі Ольвії в торговельно-
обмінних відносинах з місцевим населенням, що, в свою чергу, пов'язано із зрос-
танням торговельної ролі Боспору і розвитком ремесла у місцевих племен. Якщо
перше положення цілком справедливо і ґрунтовно опротестоване Н. О. Онайко (*Онай-
ко Н. А.* Античный импорт в Приднестровье и Побужье в IV—III вв. до н. э. — М., 1970,
с. 79), то друге, мабуть, справді мало місце і відіграло свою роль.

¹⁹ Античні джерела звичайно називають безліч різноманітних досить вузьких
спеціальностей. Правда, це стосується головним чином римського часу. — ВДИ, 1956,
№ 4.

²⁰ *Фурманська А. І.* Бронзолivarне ремесло в Ольвії, с. 66.

²¹ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднестровье и Побужье..., с. 79.

²² Там же, с. 76.

Литейные формы из Ольвии

Резюме

Статья посвящена одной из интереснейших категорий остатков металлургического ремесла — литейным формам, найденным в последние годы при раскопках Центрального квартала Ольвии. Публикуемые формы относятся к эллинистическому времени и предназначены для отливки из бронзы мелких ювелирных изделий. Материалы свидетельствуют о значительном развитии бронзолитейного ремесла Ольвии в эту эпоху.

О. П. МОЦЯ

Монети з давньоруських поховань
Середнього Подніпров'я

На території Середнього Подніпров'я відомо близько 30 давньоруських поховань, в яких виявлено монети або їх уламки (рис. 1, додаток). Вони трапились у похованнях з обрядом кремації (Сажки¹, Коростень², Київ — поховання № 121³, Чернігів — кургани Чорна могила, княжни Черни, Гульбище⁴, Седнів — курган 9 та 10⁵, Табаївка — курган № 4⁶) та інгумації (Білогородка⁷), Київ — поховання 4, 30, 94, 108—110, 112, 122, 123, 124, 125 по вул. Кирилівській № 59—61, можливо, в Микільській слободі⁸, Чернігів — курган № 5 на Болдіних горах⁹, Шестовиця — кургани № 36, 61, 78, 83, 100, 110¹⁰, Седнів — курган № 7¹¹, Глинськ — курган № 3¹², Переяслав-Хмельницький — група «За в'язницею» курган № 140¹³, Леплява — кургани № 7 і 79¹⁴.

Більшість монет трапилась в жіночих похованнях або ж в парних захороненнях при жіночих кістяках, де вони входили до намиста (використовувалися як підвіски), відомі також і серед інвентаря чоловічих і дитячих могил. В кількох парних похованнях монети трапились серед поховального інвентаря. За наявним інвентарем, розмірами та конструкцією поховальних споруд, зафіксованими в деяких з них, можна віднести більшість поховань з монетами давньоруського часу до захоронень представників привілейованих прошарків суспільства.

В більшості поховань трапились цілі саманідські дірхеми, а в чотирьох — їх уламки. В п'яти (можливо, в шести) похованнях були візантійські монети, в одному — срібник Володимира, а ще в двох — західноєвропейські денарії. В чотирьох випадках виявлено наслідування саманідських дірхемів та візантійського золотого соліда.

Чеканка більшості монет відноситься до X ст., а точніше, раніше часу офіційного прийняття на Русі християнства. Лише в одному київському похованні 125 виявлено дірхем VIII ст. (759—760 рр. н. е.), але дві черепахоподібні фібули (тип 52 по Я. Петерсону) і плоскі, вирізані з листового срібла підвіски у вигляді хрестів з кінцями, що розширюються, трапились у інвентарі і датують це поховання X ст.¹⁵ Подібна ситуація і з чернігівським курганом Чорна могила, де виявлено на кострищі візантійську монету 945—959 рр., а в насипу — дві потерті монети 869—879 рр. Б. О. Рибаків датував поховання по монеті на кострищі 960 рр.¹⁶

В курганах № 5 на Болдіних горах в Чернігові, 140 в Переяславі-Хмельницькому та 79 Леплявського некрополя виявлено англосакську монету короля Етельреда, саксонську монету Оттона і Адельгейди і срібник Володимира. Ці монети відносяться до часів після 988 р., коли по християнським канонам вже заборонялось класти в могилу будь-які речі. Мабуть, ми маємо справу з пережитками обряду, що існував раніше.

Відсутність монет в цілому ряді багатих поховань раннього періоду історії Русі і наявність їх якраз серед намиста в багатьох з вищезгаданих випадків говорить про те, що на території Середнього Подні-